Н62

8240

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА

Нікітін Юрій Олександрович

УДК 94 (477) "18"

Зміни в становищі сільського й міського населення Київської та Чернігівської губерній після селянської і міської реформ 60-70 років XIX ст.

07.00.01 – Історія України

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

1577

БІБЛІОТЕКА
НПУ імені М.П. Драгоманова

Київ – 2004

НБ НПУ
імені М.П. Драгоманова
100310386

Дисертація є рукопис.
Роботу виконано на кафедрі історії України факультету української філології Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова

Науковий керівник доктор історичних наук, професор
Дробот Іван Іванович,
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова,
проректор

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Добржанський Олександр Володимирович,
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича,
декан історичного факультету

кандидат історичних наук, доцент
Шевченко Віктор Миколайович,
Чернігівський державний інститут економіки і управління,
доцент кафедри українознавства

Провідна установа Інститут історії України НАН України, відділ історії України XIX – початку XX ст., м. Київ

Захист відбудеться "___" _____ 2004 р. о "_____" годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.053.02 у Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий "_____"_____ 2004 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради — Стоян Т. А.

Загальна характеристика роботи

Актуальність дослідження. Важливі зміни, які охопили європейську цивілізацію на межі XX – XXI ст., стали основою для успішної розбудови української державності. Сьогодні, як відзначено в Конституції нашої держави, Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава. В її економічному, політичному та духовному житті відбуваються важливі зміни. Багато з них за своїм характером дуже нагадують реформи 60 – 70 років XIX ст., які здійснювалися російським царизмом з метою утвердження ринкових відносин. Зокрема, як і тоді, у сучасних умовах в Україні відбуваються серйозні зміни в житті та становищі її населення. Успішному здійсненню адміністративної реформи у значній мірі сприятиме глибоке вивчення історичного досвіду вирішення подібних проблем у минулому і, зокрема, у 60–70 рр. XIX ст. З огляду на це актуальною є проблема змін у становищі сільського та міського населення у післяреформений період. Без її глибокого вивчення практично неможливо з'ясувати проблеми періодизації і характеру переходу українського суспільства від застарілих середньовічних до нових ринкових відносин, формування нових верств і станів населення, становлення товарно-грошових відносин у містах та селах України в ході реформ 60 – 70 років XIX ст.

Дослідники неодноразово зверталися до вивчення характеру і наслідків буржуазних реформ другої половини XIX ст. Проте, знайомство з відповідною історіографічною літературою засвідчує вкрай низький рівень вивчення проблеми на регіональному рівні. Зокрема, і сьогодні дане питання залишається маловивченим у таких специфічних регіонах України, як Київська та Чернігівська губернії. Глибоке дослідження поземельного устрою різних категорій селян, системи їх оподаткування, діяльності органів селянського управління і самоуправління тощо сприятиме вивченню історії селянства в цілому. Стосовно міст – то детальний аналіз їх розвитку забезпечить більш повне висвітлення маловідомих аспектів життєдіяльності окремих соціальних груп міського населення.

Недостатня наукова розробка зазначених вище та інших проблем зумовила вибір теми "Зміни в становищі сільського й міського населення Київської та Чернігівської губерній після селянської і міської реформ 60 – 70 років XIX ст." як дисертаційного дослідження. У контексті практичної реалізації тема безпосередньо пов`язана з державною національною програмою "Освіта (Україна – XXI століття)" і навчальною програмою з історії України.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження "Зміни в становищі сільського й міського населення Київської та Чернігівської губерній після селянської і міської реформ 60 –

70 років XIX ст." входить до плану науково-дослідних робіт кафедри історії України факультету української філології Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Тема затверджена на Вченій раді Національного педагогічного університету (протокол № 8 від 26 лютого 2004 р.).

Метою дисертаційної роботи є аналіз змін у соціально-економічному становищі мешканців сіл та міст Київської і Чернігівської губерній у 60 – 70 рр. XIX ст.

Відповідно до поставленої мети визначено **основні завдання дослідження:**

– проаналізувати стан дослідження проблеми у вітчизняній та зарубіжній історіографії, встановити повноту її джерельного забезпечення;

– розкрити основні закономірності та характерні особливості соціально-економічного становища різних категорій селян, аналізуючи багаточисельні податки, що сплачували селяни, та спосіб землевлаштування;

– показати особливості створення та роль органів селянського управління, що реалізовували політику російського самодержавства на вказаних територіях;

– з'ясувати взаємозв'язок між економічними перетвореннями 60 – 70-х рр. XIX ст. та змінами чисельності населення міст і містечок Київської та Чернігівської губерній, їх соціальної і національної структури;

– проаналізувати процес формування та діяльності органів міського самоврядування після реформи 1870 р.

Об'єктом дослідження є сільське і міське населення пореформеної України другої половини XIX ст.

Предметом дослідження є соціальні, економічні, правові зміни в житті різних категорій сільського і міського населення Київської та Чернігівської губерній в 60 – 70 рр. XIX ст.

Хронологічні межі дослідження охоплюють 60 – 70 рр. XIX ст. – період здійснення буржуазних реформ в Наддніпрянській Україні.

Географічні межі охоплюють Київську та Чернігівську губернії, які мали регіональні особливості соціально-економічного розвитку.

Методологічна основа дослідження. У дисертації застосовані загальнонаукові методи пізнання (об'єктивності, історизму, логічної послідовності, типологізації, класифікації) та суто історичні (проблемно-тематичний, хронологічний та порівняльно-історичний, аналітичний, описовий) методи дослідження. Дисертаційне дослідження, кожен розділ і структурний підрозділ у ньому побудовані на дотриманні суто історичних методів у комплексі з загальнонауковими, які передбачають об'єктивний неупереджений опис і аналіз подій та явищ на основі науково-критичного використання різних джерел. Оптимально використати архівні джерела, опубліковані документи та наукові праці вдалося завдяки застосуванню методів пошуку, аналізу

та синтезу емпіричного матеріалу. Крім того, при дослідженні окремих аспектів проблеми були використані також методи історично-ретроспективний (при аналізі історіографії), типологізації і класифікації (у характеристиці джерел), порівняльно-історичний (у порівнянні становища сільського і міського населення), аналітичний (у висновках) тощо.

Наукова новизна полягає у постановці та розробці актуальної теми, яка досі не набула всебічного висвітлення в історичній науці. На основі широкого використання джерел здійснено комплексне дослідження становища сільського й міського населення Київської та Чернігівської губерній після реформ 60 – 70 років XIX ст. Така постановка проблеми дозволила:

– розширити джерельну базу досліджуваної проблеми за рахунок залучення до наукового обігу значної кількості невідомих раніш документів. Одним із основних джерел дослідження стали матеріали ревізії сенатора О. Половцова;

– дослідити характерні особливості соціально-економічного життя різних категорій селян Київської та Чернігівської губерній;

– з'ясувати особливості формування і діяльності органів селянського управління на території двох губерній;

– виявити зміни чисельності і складу населення міст зазначених губерній;

– проаналізувати особливості процесу формування та діяльності органів міського самоврядування.

Практичне значення проведеного дослідження полягає у можливості використання його матеріалів, висновків, оцінок та узагальнень у подальшому написанні наукових праць з історії міст і сіл України, підготовці вузівських спецкурсів та навчальних посібників.

Наукова апробація результатів дослідження. Основні положення дослідження обговорювалися на засіданнях кафедри історії України факультету української філології НПУ імені М. П. Драгоманова. Концептуальні положення та висновки дисертації доповідалися на 5 наукових конференціях: Міжнародній науково-практичній конференції "Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування" (Рівне, квітень 1993 р.); на VI Всеукраїнській науковій конференції з історичного краєзнавства (Луцьк, жовтень 1993 р.); на III, IV, V обласних наукових історико-краєзнавчих конференціях (Суми, 1999, 2001, 2003 рр.), на звітних конференціях викладачів НПУ імені М. П. Драгоманова у 2003 – 2004 рр.

Результати дослідження впроваджені у навчальний процес історичного факультету Сумського державного педагогічного університету (довідка № 1344 від 16.09.2003 р.), Сумського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти (довідка № 247 від 23.09.2003 р.).

Публікації. Основні положення дисертації викладено в 10 наукових статтях і матеріалах конференцій, зокрема 5 у фахових виданнях, затверджених переліком ВАК України.

Структура дисертації зумовлена метою та завданнями дослідження. Її загальний обсяг становить 296 сторінок, з них 178 сторінки основного тексту. Робота складається зі вступу, трьох розділів з параграфами, висновків, списку використаних джерел та літератури (43 сторінок, 212 найменувань), додатків (54 таблиці, 75 сторінок).

Основний зміст дисертації

У вступі обґрунтовано актуальність, визначено об`єкт, предмет, хронологічні і географічні межі, сформульовано мету і завдання, зазначено наукову новизну та практичне значення дисертації, відображено апробацію її результатів.

У першому розділі "Історіографія і джерельна база дослідження" висвітлено стан наукової розробки проблеми, подано характеристику джерел, використаних у процесі виконання поставлених завдань. Зокрема, констатовано, що в науковій літературі вже висвітлювалися окремі аспекти теми (основні законодавчі акти селянської та міської реформ), проте досі немає монографічної чи дисертаційної праці, яка б давала комплексний аналіз змін становища сільського й міського населення Київської та Чернігівської губерній після реформ 60 – 70 рр. XIX ст. Вивчення окремих аспектів реформи започаткували її сучасники. Вони відмовилися від широких узагальнень і спрямували свої зусилля на виявлення і введення до наукового обігу нового фактичного матеріалу. Зокрема, висвітлювався стан господарства, виступи селян проти грабіжницьких положень уставних грамот на Правобережжі[1]. Становище селянства Чернігівщини, історія діяльності межових установ висвітлені в роботі О. Ханенка[2].

У 70 – 90 рр. XIX ст. з`явилися публікації М. Семенова, М. Бржевського,

---

[1] *Тройницкий А.* Крепостное население в России по 10-й народной переписи. – СПб: Типогр. Н. Овсянникова, 1861; *Моргулис М.* К вопросу о воспрещении евреям приобретать земли в Западных губерниях. – К.: Университетская типография, 1865; *Драгоманов М.* Записка украинца из времени польского восстания 1861 – 1864 года. – К.: Типогр. Императорского университета св. Владимира, 1869; *Вольский М.* Обработка земли крестьянами собственниками. – Одесса: Изд-во Новороссийского университета, 1865; *Клаус А.* Наши колонии. Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. – СПб: Типогр. В. Нусвальта, 1869.

[2] *Ханенко А.* Исторический очерк межевых учреждений в Малороссии. – Чернигов: Типогр. Губернского правления, 1864.

Ф. Преображенського, І. Анісімова[3]. Автори приділяли увагу історії підготовки селянської реформи, масштабам обезземелення селянських господарств, аналізували роль кругової поруки на селі, робили спробу дослідити стан селянського управління. У роботах констатувалася теза про пагубний вплив подвірно-ділянкової системи землекористування на добробут селян у пореформений період. При цьому традиційно недостатньо показувалася роль нових джерел існування селян. Однак усі ці праці не мали узагальнюючих висновків і становище селянства розглядалося в них з лояльних до уряду позицій.

Міська реформа 1870 р. стала об'єктом дослідження в кінці XIX ст. У публікаціях П. Подлигайлова, І. Фесенка, І. Дитятіна, окрім введення до наукового обігу нового фактичного матеріалу, було зроблено спробу проаналізувати діяльність різноманітних міських структур, проблеми свавілля чиновників та причини пасивного ставлення більшої частини населення до міських потреб. Особливу увагу привертала нововведена виборча система, яку по-різному оцінювали урядовці та дослідники[4].

Безсумнівним здобутком дореволюційної історіографії було визначення кола питань, що потребували вивчення. Деякі з них певною мірою було розкрито. Проте більшість аспектів залишилися недостатньо вивченими. Дослідники селянської реформи намагалися перш за все визначити позитивні наслідки й зосереджували увагу на діяльності урядових органів, що впроваджували законодавчі акти в життя. Сутність проведених реформ з їх соціальними наслідками залишалася поза увагою вчених[5].

Також недостатньо було розроблено питання історії міст та міського самоврядування. Визнаючи недоліки Положення 1870 р., дослідники часто аналізували юридичний аспект його змісту, лише інколи використовуючи фактичний матеріал. Згадуючи чисельні порушення або неефективність міського

---

[3] *Семенов М.* Освобождение крестьян в царствование Александра II. О будущем крестьянского сословия в России. – СПб: Изд-во М. Комарова, 1884; *Брокгевский Н.* Круговая порука сельских обществ. Суждения редакционных комиссий по составлению положения 19 февраля и правительственные взгляды за время с 1861 по 1895 гг. – СПб: Типогр. Киршбаума, 1896; *Преображенский Ф.* Вопросы крестьянского управления. Сельские учреждения и должностные лица. – М.: Изд-во Д. Тихомирова, 1893; *Анисимов И.* Разложение нашей земельной общины // Вестник Европы. – 1885. – Т. 1. – С. 111 – 160.

[4] *Подлигайлов П. Н.* Местное управление в России. – СПб: Типогр. М. Хана, 1884; *Фесенко И .О.* К вопросу о реформе городских общественных управлений: 2 ч. – Харьков: Типогр. Южного края, 1890. – Ч. 1.; *Дитятин И .И.* К истории Городского положения 1870 г. // Статьи по истории русского права. – СПб, 1885. – С. 413 – 451.

[5] *Лосицкий А.* Выкупная операция. – СПб: Типогр. Дело, 1906; *Ярошевич А. И.* Юго-Западный край в экономическом отношении. – К.: Сотрудник, 1913; *Василенко Н.* Первые шаги по введению положений 19 февраля 1861 года в Черниговской губернии (К 40-летию со дня освобождения крестьян) // Киевская старина. – 1901. – № 3. – С. 396 – 423; № 4. – С. 97 – 125; № 11. – С. 303 – 327; *Дорошенко П.* Очерк крепостного права в Малороссии и крестьянская реформа в Черниговской губернии // Земский сборник Черниговской губернии. – Чернигов. – 1911. – № 4. – С. 25 – 57.

самоврядування, автори не завжди намагалися з'ясувати причини цих явищ і не робили відповідних висновків[6].

У радянській історіографії 20 – 30-х рр. XX ст. відбулися якісні зміни в дослідженні історії селянства і мешканців міст. Втручання тоталітарної системи в наукове життя зумовило істотні зміни в методології досліджень. Пануюча марксистсько-ленінська ідеологія розглядала історичний процес як боротьбу класів. Це зумовило до перегляду опублікованого матеріалу з історії сіл і міст[7].

Помітне пожвавлення наукових досліджень спостерігалося у 50 – 80-х рр. XX ст. Це призвело до розширення джерельної бази, змін в оцінці окремих подій та явищ. Основним здобутком історичної науки цього періоду було зміщення акцентів від констатації фактів до їх аналітичної обробки.

Завдяки роботам В. Теплицького, П. Зайончковського, А. Бондаревського, Д. Пойди та ін.[8] до наукового обігу було введено певну частину фактичного матеріалу стосовно соціально-економічного стану селянських господарств Київщини й Чернігівщини 60 – 70 рр. XIX ст., відомості про селянські виступи, розвиток волосного управління.

Досягнення історичної науки цього періоду знайшли своє відображення в колективних працях "История СССР" у 12 т., "Історія Української РСР" у 8 т., 10 кн., "Історія міст і сіл Української РСР", "Історія селянства Української РСР" у 2 т., "Історія робітничого класу Української РСР" у 2 т., які містять відомості про чисельність, соціальну структуру, економічне становище різних категорій селян та міського населення Київської і Чернігівської губерній.

Окремі факти соціально-економічного становища селянства Київщини та Чернігівщини були висвітлені у публікаціях М. Якименка, А. Зубка, В. Шевченка та ін.[9]

---

[6] *Новиков А.* Записки о городском самоуправлении. – СПб: Типогр. Стасюлевича, 1904; *Михайловский А. Г.* Реформа городского самоуправления в России. – М.: Польза, 1908; *Василевский С. М.* Городское самоуправление и хозяйство. – М.: Типогр. А. и И. Гранат, 1906.

[7] *Слабченко М. С.* Матеріали до соціально-економічної історії України в XIX столітті: У 2 т. – Харків: Державне вид-во України, 1925. – Т. 1; *Дейч. Л. .Г.* Читиринська змова. – Харків: Шляхи революції, 1929; *Бровер І.* Україна на переломі до промислового капіталізму. Соціально-економічні нариси та матеріали. – Харків: Пролетар, 1933; *Чернігів* і північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали / За ред. М. Грушевського – К.: Державне вид-во, 1928.

[8] *Теплицький В. П.* Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959; *Найденов М. Е.* Классовая борьба в пореформенной деревне (1861 – 1863). – М.: Госполитиздат, 1955; *Зайончковский П. А.* Проведение в жизнь крестьянской реформы 1861 г. – М.: Соцэктиз, 1958; *Бондаревський А. В.* Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 року. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961; *Пойда Д. П.* Крестьянское движение на Правобережной Украине в период (1866 – 1900 гг.) – Днепропетровск: Изд-во Горного института, 1960.

[9] *Зубко А. М.* Вивчення земськими статистичними органами соціально-економічного розвитку України (1864 – 1917) // УДЖ. – 1988. – № 3. – С. 130 – 138.; *Шевченко В. М.* Становище селянства Лівобережної України в кінці XIX – на початку XX ст. // УДЖ. – 1982. – № 9. – С. 71 – 78; *Якименко Н. А.* Переселение крестьян Украины на окраины России в период капитализма (1861 – 1917 гг.) Автореферат дис ... док. истор. наук. – К.: КГУ, 1989.

Сучасний період у розвитку вітчизняної історичної науки розпочався після проголошення незалежної Української держави. Зміна методологічних орієнтирів призвела до перегляду напрямків наукових досліджень.

Зокрема, один з провідних сучасних українських вчених О. Реєнт звернув увагу на необхідність подальшої наукової розробки причин та наслідків аграрного перенаселення, темпів урбанізаційних процесів та інших, які слід корелювати з конкретними особливостями регіонів.[10] Аналогічні питання про необхідність нових підходів до висвітлення проблем селянства і міщанства другої половини XIX ст. ставлять у своїх роботах В. Борисенко, М. Якименко, Ю. Присяжнюк, О. Солошенко, А. Гуменюк.[11]

Отже, наявні праці, присвячені загальним і локальним проблемам історії сіл і міст, дають змогу вирішити багато питань, пов'язаних з буржуазними змінами другої половина XIX ст. Проте недостатньо висвітленою залишається тема змін в становищі сільського й міського населення Київської та Чернігівської губерній після селянської і міської реформ у 60 – 70 рр. XIX ст.

Джерельну базу дослідження становлять опубліковані та неопубліковані матеріали. У процесі роботи над темою було використано 16 архівних фондів та 93 справи. Це фонди Російської національної бібліотеки ім. М. Є. Салтикова-Щедріна, Центрального державного історичного архіву України в Києві, Державного архіву Київської області, Державного архіву Чернігівської області.

Переважна більшість архівних документів, що дозволили вирішити поставлені завдання, знаходяться у фондах Російської Національної бібліотеки ім. М. Є. Салтикова–Щедріна в м. Санкт-Петербурзі (фонд № 600 сенатора О. Половцова). Цей фонд складається з 1895 одиниць зберігання, які дали змогу проаналізувати демографічні процеси в губерніях, специфіку землеустрою селян регіонів у згаданий період, економічне та соціальне становище різних категорій селян, роботу органів селянського управління. Документи фонду допомогли з'ясувати особливості формування нових соціальних груп у містах, діяльності органів самоврядування, історії селянства зазначених губерній. Матеріали цього фонду дуже інформативні, але, на жаль, майже не опрацьовані нині й чекають своїх дослідників.

---

[10] *Реєнт О. П.* Деякі проблеми історії України XIX – початку XX ст.: стан і перспективи наукової розробки // УДЖ. – 2000. – № 2. – С. 3 – 26; Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) – К.: Ін-т історії НАН України, 2003.

[11] *Борисенко В. Й.* Курс української історії з найдавніших часів до XX століття. – К.: Либідь, 1998; *Якименко М. А.* Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861 – 1918 рр.) // УДЖ. – 1996. – № 1. – С. 3 – 14; *Присяжнюк Ю. П.* Соціальне становище українського селянства Правобережної України в 60 – 90 рр. XIX ст. Автореферат дис. ... канд. історич. наук. – Донецьк: ДДУ, 1997; *Солошенко О. М.* Зміни чисельності та складу населення Лівобережної України в II пол. XIX ст. Автореферат дис. ... канд. історич. наук. – Харків: ХДУ, 1997; *Гуменюк А. О.* Міста Правобережної України в II пол. XIX ст. Автореферат дис ... канд. істор. наук. – К.: Ін-т історії НАН України, 1993.

Важливе значення для дослідження мали документи Центрального державного історичного архіву України у Києві. Матеріали Канцелярії Київського, Подільського, Волинського генерал-губернаторства (ф. 442) містять статистичні матеріали стосовно наділення селян землею, про селянські заворушення, введення міського положення на Правобережжі. Окрему групу архівних джерел складають фонди Київського військово-окружного суду (ф. 316), Київської палати кримінального суду (ф. 485), Київської палати землеробства і державного майна (ф. 491), Київської люстраційної комісії (ф. 514), Канцелярії тимчасового Харківського генерал-губернатора (ф. 1191), які містять матеріали про економічне становище селян. Це дозволило комплексно розглянути життя селян Київської губернії, питання історії міського населення.

У роботі використані документи Державного архіву Київської області. Важливим джерелом для дослідження економічного стану селянських господарств стали матеріали Канцелярії Київського губернатора (ф. 2). Фонди Канцелярії Київського повітового голови дворянства (ф. 1238), Київської губернської креслярні (ф. 35), Гостомельського волосного управління Київського повіту Київської губернії (ф. 463) містять документи про розподіл земських платежів, межування, селянські виступи та діяльність волосних установ. Ці матеріали сприяли більш повному з'ясуванню ступеня економічного розвитку селянських господарств Київщини.

Документи Державного архіву Чернігівської області допомогли у вивченні проблеми проведення селянської реформи в губернії, селянського землевлаштування. Ці матеріали знаходяться у фондах Чернігівського повітового у селянських справах присутствія (ф. 185), Чернігівського судового округу (ф. 256), Чернігівського губернського у селянських справах присутствія (ф. 143), Чернігівського губернського правління (ф. 127). Фонд Чернігівського у міських справах присутствія містить матеріали про мешканців міст і органи самоврядування (ф. 146). Усі зазначені документи сприяли вивченню історії різних категорій селян та міського населення Чернігівщини.

У роботі використано широке коло опублікованих джерел. Особливо інформативними виявилися звіти сенатора О. Половцова[12], які він підготував за результатами ревізії двох губерній. У статистичних оглядах І. Рудченка, І. Толмачова, Т. Осадчого, Ю. Янсона звернуто особливу увагу на масштаби

---

[12] *Записка* сенатора А. Половцова о состоянии общественного управления в городах Черниговской губернии: В 2 ч. – СПб, 1882. – Ч. 1; *Извлечение* из всеподданнейшего отчета по ревизии Киевской губернии. – СПб, 1882.

обезземелення селянських господарств Правобережжя.[13] Цінні матеріали з історії селянства, міст, промислів і підприємств Чернігівщини знаходяться у статистичних звітах О. Русова, М. Домонтовича, П. Червинського, Чернігівської архівної комісії[14].

Багатий статистичний матеріал стосовно введення інвентарій на Правобережжі містять опубліковані документи В. Корчакова-Савицького[15].

Дані про чисельність і склад мешканців Києва є в матеріалах перепису 2 березня 1874 р.[16]

Відомості про причини та хід селянських виступів, зокрема "Чигиринську змову", містяться в серії інших опублікованих документів[17].

Важливим джерелом для з'ясування діяльності органів селянського управління є спогади Н. Астир'єва[18], а також щоденники сенатора О. Половцова, який згадує про хід ревізії двох губерній і дає оцінку ситуації на місцях[19].

Загалом, оцінюючи стан джерельної бази дослідженої проблеми, слід зазначити, що рівень її документального забезпечення є достатнім. Різноманітний матеріал, що має різні джерела походження, дає можливість ґрунтовно і достовірно проаналізувати становище сільського й міського населення Київської та Чернігівської губерній у 60 – 70 рр. XIX ст. Порівняння документів, їх аналіз та синтез дозволяють з'ясувати особливості соціально-економічного розвитку кожної із зазначених губерній. В ході роботи над дисертаційним дослідженням нами значною мірою були опрацьовані та частково використані матеріали преси того часу.

---

[13] *Рудченко И.* Записка о землевладении в Юго-Западном крае. – К.: Типогр. Штаба Киевского военного округа, 1882; *Толмачев И. Н.* Юго-Западный край. Статистическое обозрение. – К.: Типогр. Штаба Киевского военного округа, 1897. – Т. I; *Осадчий Т. И.* Земля и землевладельцы в Юго-Западном крае (на Украине, Подолии, Волыни). Опыт статистического исследования. – К.: Типогр. П. Барского, 1889; *Янсон Ю. З.* Опыт статистического исследования о крестьянских наделах и платежах. – СПб: Типогр. Стасюлевича, 1877.

[14] *Русов А.* Описание Черниговской губернии: В 2 т. – Чернигов: Типогр. Губернского правления, 1899; *Домонтович М.* Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Черниговская губерния. – СПб: Типогр. Ф. Персона, 1865; *Червинский П.* Земледельческая программа, приспособленная к собиранию сведений для оценки земельных угодий // Земский сборник Черниговской губернии. – Чернигов: Типогр. Губернского правления, 1881. – № 1. – С. 20 – 32; *Труды* Черниговской Архивной комиссии. Материалы по истории освобождения крестьян / Под ред. В. Л. Мадзолевского. – Чернигов: Типогр. Губернского правления, 1912. – Вып. 9. – С. 79 – 113.

[15] *Корчаков-Савицкий В. И.* Об ипотечной системе вообще и мирской земле и прочее. – К.: Типогр. Штаба Киевского военного округа, 1879.

[16] *Киев* и его предместия Шулявка, Соломенка с Протасовым Яром, Байкова гора и Денисовка с Соляною слободкою по переписи 2 марта 1874 г., произведенной и разработанной Юго-Западным отделом Императорского Русского географического общества. – К.: Типогр. Императорского Университета св. Владимира, 1875.

[17] *Матеріали* до історії селянських рухів на Чигиринщині (1875 – 1879 рр.). – Харків: Вид-во ЦАУ, 1934.

[18] *Астырьев Н.* О волостных писарях. Очерки крестьянского самоуправления. – М.: Типогр. В. Исленьева, 1886.

[19] *Дневник* государственного секретаря А. А.Половцова: В 2 т. – М.: Наука, 1966.

У другому розділі "Становище селянства у пореформений період" висвітлюється поземельний устрій селян, види селянських платежів, діяльність органів селянського управління.

Реалізація селянами реформи 1861 р. та інших законодавчих актів стала результатом балансування уряду між кріпосниками та кріпаками. Законодавство передбачало значне розширення особистих прав звільнених з кріпацтва селян, залишаючи землю у власності поміщиків. Певну специфіку реалізації земельної реформи мала Київська губернія. Селяни мали право отримати той розмір наділу, який був задекларований за ними інвентарними правилами 1847 – 1848 рр. Документи, прийняті урядом, неоднаково вплинули на забезпечення селян землею. На Київщині селянське землеволодіння не суттєво збільшилось, а на Чернігівщині у переважній більшості селянських господарств кількість землі зменшилась. Отримані наділи часто забезпечували селянським родинам лише прожитковий мінімум. Характер викупних операцій, насамперед, відповідав інтересам поміщиків. Найбільше обурення викликала відстрочка звільнення від панщини та інших повинностей, збереження за поміщиками права власності на землю, зменшення наділів тощо. Селяни вимагали негайно передати їм землі. Особливою активністю відзначалися селяни Чигиринського повіту Київської губернії у 70 рр. XIX ст. Показано, що при використанні великоросійського і малоросійського положень у Чернігівській губернії селянам фактично нав`язували уставні грамоти. Задекларованe законом право на отримання присадибної і польової землі при використанні двох положень враховувало передусім інтереси поміщиків.

З'ясовано важливість проблеми недостатньої кількості лісових угідь, сінокосів та вигонів і пов`язане з цим зростання напруженості у відносинах між селянами та поміщиками (особливо на Київщині), а також у самому селянському середовищі. Досліджено процес соціальної диференціації селян, міграційні процеси.

Окремо проаналізовано становище колишніх державних селян, які в переважній більшості (Чернігівщина) не отримали власницьких записів або отримали менше землі, ніж передбачалося. Низькі темпи розмежування, значне коливання розмірів подушних наділів, нестача лісових угідь, пасовищ і сінокосів штовхали селян до активних дій, хоча у порівнянні з колишніми поміщицькими селянами їх становище було дещо кращим.

Зосереджено увагу на багаточисельних повинностях і платежах. І поміщицькі, і колишні державні селяни часто сплачували більше викупних платежів, ніж було встановлено. У переважній більшості колишні державні селяни платили менші за розмірами викупні платежі. Показано позицію чиновництва при встановленні земських податків і багаточисельних мирських платежів, які здебільшого йшли на утримання чиновників. Простежено

взаємозв'язок між чисельними податками та зростанням недоїмок, скарг і закономірним занепадом значної частини селянських господарств.

Визначено ефективність роботи органів селянського управління різного рівня. Губернські установи концентрували увагу на контролі дій мирових органів та селянських управлінь, бо вважали питання земельного устрою селян практично вирішеним.

Показано діяльність селянських установ та посадових осіб. Новостворений бюрократичний апарат, закріпивши за собою широке коло питань, більше імітував роботу, ніж виконував її. Значним недоліком багатьох селянських органів було те, що вони не мали законного права примусової влади і обмежувалися спостереженнями або рекомендаціями. Найбільше нарікань викликала діяльність сільських старост, писарів і волосних старшин, які мали значний вплив на селянське життя, були поза контролем і виконували певні поліцейські функції, які поступово починали переважати над іншими.

Таким чином, переважна частина колишніх поміщицьких і державних селянських господарств не могла ефективно розвиватись і перебувала на межі розорення або була здатна лише сплачувати чисельні податки. Це було наслідком політики самодержавства.

У третьому розділі "Реформа 1870 р. і зміни в житті населення міст" досліджено склад населення міст і містечок, міських виборців та вибори до органів міського самоврядування.

У результаті буржуазних реформ 60 – 70 рр. XIX ст. і під впливом нових економічних відносин у містах поступово відбувалося формування нових класів. Стратегічне розташування Києва вплинуло на швидкі темпи зростання кількості його мешканців. Чернігів продовжував залишатися лише регіональним адміністративним центром (17 тис. мешканців). У обох губерніях достатньо швидко зростала кількість мешканців лише в містах, що були регіональними центрами торгівлі (Ніжин, Бердичів). Решта міст більше нагадувала села.

Соціальні групи, з яких складалося населення міст, у цей час були нестабільні (міщани, селяни, козаки, купці, привілейовані). У більшості міст домінували міщани. Окремо чиновники відзначали так звані „інші стани", кількість яких сягала майже 27% (Київ). Усі ці факти підтверджували стійкі міграційні процеси (в бік міст) і початок формування нових соціальних груп, характерних для ринкового суспільства.

Звернуто увагу на незначну кількість міського населення, яке мало право участі у виборах до місцевих органів самоврядування. Чим більшим було місто, тим менший відсоток його населення мав право участі у виборах і навпаки.

Доведено, що держава не отримала бажаного домінування представників привілейованих станів і купецтва. Серед виборців переважали представники непривілейованих станів (особливо міщани), що свідчить про прорахунки уряду

при складанні міського положення 1870 р. Підтвердженням цієї тенденції стало переважання виборців ІІІ розряду (у переважній більшості міщан-домовласників з початковою освітою, або без неї). Наслідком такого становища стали часті факти неявки виборців на збори, різні порушення, пасивність і недієздатність міських структур.

Отже, під впливом буржуазних реформ кількість населення в містах почала збільшуватися. Представники непривілейованих станів переважали серед загального числа мешканців, а також в органах міського самоврядування.

У висновках підведено підсумки дослідження, які виносяться на захист:

1. Доведено, що в сучасній історичній літературі немає комплексного та розгорнутого дослідження, яке всебічно висвітлювало зміни в становищі сільського й міського населення Київської та Чернігівської губерній після буржуазних реформ 60 – 70-х рр. XIX ст., незважаючи на те, що в архівних та опублікованих джерелах є достатня кількість документів на цю тему.

2. Обгрунтовано, що реформи 60 – 70-х рр. XIX ст. стали наслідком політики балансування уряду між поміщиками і кріпосними селянами. При цьому селяни залишалися найбільш безправною, соціально незахищеною верствою населення. Купівля, оренда землі не змогли компенсувати пагубних наслідків прискореного подвірного обезземелення. Окремі укази уряду лише тимчасово полегшували економічне становище селян. Натомість уряд залишався цілковито байдужим до їх інтересів при укладанні уставних грамот, межуванні тощо. Селянська політика самодержавства була спрямована на захист економічних інтересів поміщиків за рахунок різних категорій селян. Малоземелля селянських господарств, чисельні податки та платежі не сприяли їх економічному розвитку, призводили до розорення і міграції. Погіршувало ситуацію збереження окремих правово-станових обмежень, свавілля чиновників та поміщиків. Особливістю Київської губернії було зменшення розміру викупу за землю для колишніх кріпосних селян, які отримували наділ закріплений за ними інвентарними правилами. На Чернігівщині у переважній більшості селянських господарств кількість землі навпаки зменшилася. Особливо дошкульними для селян обох губерній була втрата сервітутних угідь. В результаті реформи на Київщині у кінці 1872 р. було практично закінчено землеустрій колишніх державних селян. У Чернігівській губернії запровадження власницьких записів залежало від проведення межування, яке відбувалося відносно повільно.

3. Встановлено, що права селян, задекларовані законами 60 – 70 рр. XIX ст., здебільшого залишалися тільки на папері. Нечіткість і суперечливість багатьох законоположень використовувалася владою для утримання селянства в правовій нерівноправності. Відсутність закріпленої законодавством чіткої системи звітності, взаємоконтролю, примусової влади і право давати лише рекомендації негативно впливало на роботу органів селянського управління.

Новостворені структури характеризувалися становими обмеженнями, структурною недосконалістю, надмірною бюрократизацією. Вони поступово перетворювалися на поліцейські установи. Неякісним був і склад чиновників (низький рівень освіти, хабарництво тощо). Найбільший відсоток скарг і службових розслідувань викликала діяльність сільських старост, волосних старшин і писарів. Вони фактично замінили на місцях самоврядування. У Київській губернії губернське присутствіє більше уваги приділяло контролю за діями мирових селянських установ та селянському самоврядуванню. В межах губернії досить незначною була кількість мирових з'їздів при одночасному територіальному укрупненні мирових ділянок. На Чернігівщині звичайним явищем було об'єднання волостей на з'їздах при обранні гласних від сільських громад. З часом волосна виборча система була замінена повітовою.

4. З'ясовано, що протягом 60 – 70-х рр. XIX ст. ринкові відносини інтенсивніше розвивалися на Київщині, що було пов'язано із зміцненням позицій російського капіталу, а також інтенсивним залізничним будівництвом в регіоні. Значно повільніше аналогічні процеси відбувалися на Чернігівщині. Тут протягом перших десятиліть після реформ другої половини XIX ст. майже незмінною залишалася сільськогосподарська спеціалізація губернії. Наявність невеликої кількості малих підприємств (переробка сільськогосподарської продукції) практично не впливала на зростання чисельності міського населення. Губернське місто було не стільки економічним, скільки адміністративним центром регіону. Винятком були лише повітові міста, які відігравали роль центрів ярмаркової торгівлі. Різні темпи поширення товарно-грошових відносин у зазначених губерніях об'єктивно впливали на специфіку формування тут нових соціальних груп населення. В цілому кількість населення більшості міст Київської та Чернігівської губерній зростала повільно. Характерною рисою цього процесу була відсутність міцного прошарку українців серед міської буржуазії.

5. Доведено, що лише мізерний відсоток міського населення брав участь у виборах органів самоврядування. Це призводило до малоефективності цих структур (залежність була зворотньою: чим більшим було населення міста, тим менший його відсоток залучався до виборів). Прорахунки у новому міському законодавстві і нові соціально-економічні процеси призвели до того, що серед виборців обох губерній переважали представники непривілейованих станів. Фактично серед виборців і гласних домінували православні міщани-домовласники з початковою освітою або без неї. Характерними були різноманітні зловживання на виборах, коли переважна кількість виборців ставала об'єктом махінацій з боку зацікавлених осіб. Як наслідок новоутворені органи міського самоврядування перетворювалися на місця отримання додаткових прибутків. Все це вело до того, що серед виборців і гласних існувала велика недовіра до міських органів та байдужість до вирішення міських проблем. Це було пов'язано з проблемою

відсутності на місцях політичної еліти, яка б могла консолідувати населення і спрямувати його на вирішення нагальних потреб.

Список опублікованих автором праць

за темою дисертації

1. *Нікітін Ю. О.* Селянське управління в Київській губернії у 70-х роках XIX ст. (за матеріалами ревізії сенатора О. О. Половцова) // Наукові записки: Збірник наукових статей НПУ імені М. П. Драгоманова. – К.: НПУ, 2001. – XXXVIII. – С. 56 – 65.
2. *Нікітін Ю. О.* Поземельний устрій селян Чернігівської губернії після реформи 1861 р. (за матеріалами ревізії сенатора О. О. Половцова) // Сумська старовина. – Суми, 2001. – № VIII-IX. – С. 29 – 38.
3. *Нікітін Ю. О.* Види селянських платежів у Київській губернії у 60 – 70 рр. XIX ст. // Сумська старовина. – Суми, 2002. – №X. – С. 62 – 69.
4. *Нікітін Ю. О.* Аналіз складу виборців до органів міського самоврядування у Чернігівській губернії в 70-х рр. XIX ст. (за матеріалами ревізії сенатора О. О. Половцова) // Література та культура Полісся. Історичні та культурологічні процеси на Поліссі та в Україні (XI – XX століття): Зб. статей. – Ніжин, Ніжинський державний педагогічний університет, 2002. – Вип. 20. – С. 104 – 107.
5. *Нікітін Ю. О.* Поземельний устрій селян Київської губернії у 60 – 70 рр. XIX ст. (за матеріалами ревізії сенатора О. О. Половцова) // Наукові записки: Збірник наукових статей НПУ імені М. П. Драгоманова. – К.: НПУ, 2003. – Вип. LV (55). – С.358 – 368.
6. *Нікітін Ю. О.* Склад населення в містах Київської губернії та деякі моменти його положення за матеріалами ревізії сенатора О. О. Половцова (1880 – 1881 рр.) // Тези міжнародної науково-практичної конференції. Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування (історія та сучасність). – Рівне, 1993. – С.135 – 137.
7. *Нікітін Ю. О.* Склад міських виборців в Чернігівській губернії по матеріалах ревізії сенатора О. О. Половцова // VI Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. – Луцьк, 1993. – С. 93 – 95.
8. *Нікітін Ю. О.* Міське суспільне управління Чернігівської губернії в 70 – 80-х рр. XIX ст. // Збірник статей. III Сумська обласна наукова історико-краєзнавча конференція. – Суми, 1999. – С. 62 – 64.
9. *Нікітін Ю. О.* Органи селянського управління в Чернігівській губернії у 60 – 70 роках XIX ст. (за матеріалам ревізії сенатора О.О. Половцова) // Матеріали IV Сумської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції. – Суми, 2001. – С. 204 – 209.

10. *Нікітін Ю. О.* Еволюція становища і структури населення міст Київської та Чернігівської губерній у 60 – 70-х XIX ст. // Матеріали V Сумської наукової історико-краєзнавчої конференції. – Суми, 2003. – Частина II. – С. 66 – 70.

Анотація

Нікітін Ю. О. Зміни в становищі сільського й міського населення Київської та Чернігівської губерній після селянської й міської реформ 60 – 70 років XIX ст. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – Історія України. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – К., 2004.

У дисертації на основі документальних, літературних та інших джерел досліджено історію зміни в становищі сільського й міського населення Київської та Чернігівської губерній після селянської і міської реформ 60 – 70 рр. XIX ст. Проведено порівняльний аналіз темпів розвитку міст Київської і Чернігівської губерній у контексті росту чисельності населення та змін соціальної структури міських мешканців. Значна увага приділена формуванню і діяльності органів міського самоврядування. Проаналізовано склад виборців і причини малої ефективності створених міських структур.

Виявлено характерні тенденції розвитку і становища селянських господарств у контексті поземельного устрою і системи податків. Трансформація села у ринкові відносини призвела лише до того, що селяни отримували прожитковий мінімум і могли сплачувати податки.

Проаналізовано діяльність органів селянського управління, для яких були характерні станові обмеження, структурна недосконаліть, бюрократизм, що поступово перетворювало їх у поліцейські органи. Це негативно впливало на розвиток самоврядування на селі.

Ключові слова: реформи, Київська губернія, Чернігівська губернія, селяни, міста, міське населення, виборці, органи самоврядування.

Аннотация

Никитин Ю. А. Изменения в положении сельского и городского населения Киевской и Черниговской губерний после крестьянской и городской реформ 60 – 70 годов XIX в. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 – История Украины. – Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова. – К., 2004.

В диссертации на основании документальных, литературных и других источников исследована проблема изменения положения сельского и городского населения Киевской и Черниговской губерний после крестьянской и городской реформ 60 – 70 годов XIX века. Проанализированы общие тенденции и особенности развития каждой из губерний в первые пореформенные десятилетия.

Доказано, что реформы 60 – 70-х годов XIX века стали результатом политики балансирования правительства между помещиками и крепостными крестьянами. При этом крестьяне оставались наиболее бесправной, социально незащищенной группой населения. Покупка, аренда земли не могли компенсировать пагубных последствий ускоренного обезземеливания крестьян. Правительство оставалось абсолютно равнодушным к их проблемам, что проявилось при составлении уставных грамот, межевании и т.д. Крестьянская политика самодержавия была направлена на защиту экономических интересов помещиков за счёт различных категорий крестьян. Малоземелие крестьянских хозяйств, многочисленные налоги и платежи не способствовали их экономическому развитию, а вели к разорению и миграции. Ухудшало ситуацию сохранение отдельных правовых и сословных ограничений, самоуправство чиновников и помещиков. Особенностью Киевской губернии было уменьшение размера выкупа за землю для бывших крепостных крестьян, которые получали надел земли закреплённый за ними инвентарными правилами. В Черниговской губернии у большинства бывших крепостных крестьян количество земли наоборот уменьшилось. Особенно болезненным для крестьян обоих губерний была потеря сервитутных угодий. В результате реформы на Киевщине в конце 1872 г. было практически закончено землеустройство бывших государственных крестьян. Так, в Черниговской губернии введение владельческих записей зависело от темпов межевания, которое происходило относительно медленно. В начале 1881 г. владельческие записи были составлены только в четырёх уездах губернии. Становление буржуазных отношений на селе в Киевской и Черниговской губерниях сопровождалось обострением отношений между крестьянами и помещиками, а также властями.

Установлено, что права крестьян, задекларированные законами 60 – 70 гг. XIX ст., в большинстве случаев оставались на бумаге. Нечеткость и спорность многих законодательных актов использовалась местными властями для удержания крестьян в правовом неравенстве. Отсутствие закреплённой законодательством строгой системы отчётности, взаимного контроля, принудительной власти и право давать только рекомендации негативно повлияло на работу органов крестьянского управления. Новым структурам были присущи сословные ограничения, структурное несовершенство, чрезмерная бюрократизация. Они постепенно превращались в полицейские органы.

Наибольший процент жалоб и служебных расследований вызывала деятельность сельских старост, волостных старшин и писарей. Они фактически заменили на местах самоуправление. В Киевской губернии губернское присутствие больше внимания уделяло контролю за деятельностью мировых крестьянских органов и крестьянскому самоуправлению. В границах губернии достаточно немногочисленными были мировые съезды при одновременном укрупнении мировых участков. На Черниговщине обычным явлением было объединение волостей на съездах при избрании гласных от сельских обществ. Со временем волостная избирательная система была заменена уездной.

В течении 60 – 70 гг. XIX ст. рыночные отношения интенсивнее развивались на Киевщине, что было связано с изменением позиций российского капитала, а также интенсивным железнодорожным строительством в регионе. Более медленными темпами аналогичные процессы проходили на Черниговщине. Здесь в течении первых десятилетий после реформ второй половины XIX века почти неизменной оставалась сельскохозяйственная специализация губернии. Наличие небольшого количества малых предприятий (переработка сельскохозяйственной продукции) практически не повлияла на рост численности городского населения. Губернский город был не столько экономическим, сколько административным центром региона. Исключением были только уездные города, которые играли роль центров ярмарочной торговли. Различные темпы распространения товарно-денежных отношений в отмеченных губерниях объективно повлияли на специфику формирования здесь новых социальных групп населения. В целом численность населения большинства городов Киевской и Черниговской губерний увеличивалась медленно. Характерной чертой этого процесса было отсутствие крепкой прослойки украинцев среди городской буржуазии.

Только незначительный процент городского населения брал участие в выборах органов самоуправления. Это вело к тому, что они были малоэффективными (зависимость была обратной: чем большим было население города, тем меньший его процент допускался к выборам). Просчёты в городском законодательстве и новые социально-экономические процессы вели к тому, что среди избирателей двух губерний преобладали представители непривилегированных сословий. Фактически среди избирателей и гласных доминировали православные мещане-домовладельцы с начальным образованием или без него. Характерными были различные злоупотребления на выборах, когда преобладающее количество избирателей было объектом махинаций со стороны заинтересованных лиц. Всё это вело к тому, что среди избирателей и гласных существовало большое недоверие к новым органам и равнодушие к решениям городских проблем.

На основе критического анализа выявлены недостаточно изученные вопросы, намечены проблемы, заслуживающие дальнейшего исследования.

Ключевые слова: реформы, Киевская губерния, Черниговская губерния, крестьяне, города, городское население, избиратели, органы самоуправления.

Annotation

Nikitin J. O. "The changings in the living conditions of rural and urban population of Kyiv and Chernihiv regions after the Village and Urban reforms of 60 – 70-th of the XIX c. ". – The manuscript.

The dissertation for the Scientific Degree of the candidate of the historical science with the speciality 07.00.01 – The History of Ukraine. – The National Pedagogical University by M. P. Dragomanov. – K., 2004.

The changings in the position of the village and urban population of Kyiv and Chernihiv regions under the influence of agrarian and local reforms of the 60 – 70-th of the XIX century, was examined and studied with the help of documentaries, literary and other sources.

The comparative analysis was made to light out the speed of development of towns in Kyiv and Chernihiv regions in the context of the growth of the population and the changings of the social structure of town-dwellers. A lot of attention is paid to the organizing and activity of the local authorities. The analysis of kinds of electorate was made and the reasons of the passive attitude of the inhabitants during the elections were analyzed, because neworganized structures were not effective enough.

The typical features of the development of the position of farming possessions in the context of land structure and the tax-system were cleared up there. The transformation of the village into the marketing led only to the fact, that peasants had living minimum and could pay taxes.

The activity of local agrarian authorities was analyzed and there were showed the obstacles and limits, all lacks, the burokratism which were slowly being changed into the police-like organs. The lack of the strict control towards the organs of the agricultural authorities made up the situation of the imitation of work by the burocratic apparatus.

It made negative influence on the development of the self-governing of the village.

The key words: reforms, Kyiv region, Chernihiv region, peasants, towns, town population, electorate, element self-government.

Підписано до друку 28.07.2004 р. Формат 60х84/16. Папір офсетн. Умов.-друк. арк. 0,9. Обл. -вид. арк. 0,9. Тираж 100 прим. Зам. № 484/1.

ВАТ "Сумська обласна друкарня" 40021, м. Суми, вул. Кірова, 215.

Віддруковано у РЦ ВАТ "СОД" 40030, м. Суми, вул. Кузнечна, 2.
Тел./факс: 22-21-42, 22-55-19.

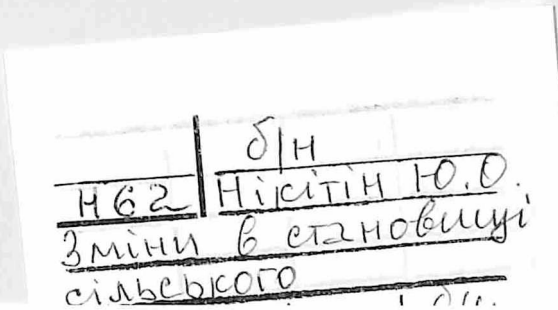

Поверніть книгу не пізніше зазначеного терміну

ООО «Трансфер». Т. 50 000. 2004 р.

Сканувати